

Några tankelinjer i Anders Nygrens metafysikkritik

ANDERS JEFFNER

Artikeln är en bearbetad version av föreläsningen som professor Anders Jeffner höll när han tog emot Anders Nygren-priset vid Teologiska fakulteten i Lund den 27 september 2001.

När jag gick i gymnasiet i Örebro hade jag en kristendomslärare av den gamla stammen. Ett av hans favoritskämt var att fråga oss: «När levde Semipelagus?» Han brukade också ställa följande fråga: «Varför dröjde det så länge innan Anders Nygren blev biskop?» Svarade gjorde han oftast själv och det rätta svaret var: «Teologiska fakulteten kunde inte undvara sin skarpaste hjärna.» När jag kom till Uppsala och började läsa teologi och filosofi hade jag alltså en positiv förståelse av Nygrens teologi, men där möttes jag överallt av en nu närmast otrolig Nygrenkritik. Ola Sigurdson har skrivit om Karl Barth som den andre för svenska teologer.¹ Men när jag läste var det Anders Nygren som var den andre. Själv har jag förstås tagit till mig en del av Nygrenkritiken och framför allt kommit att opponera mig mot hans totalt negativa syn på metafysiken. Men samtidigt har jag behållit något av den första inställning jag hade och jag har kommit att gradvis se mer och mer av träffande iakttagelser i Nygrens teologi. Nu har jag tänkt ta upp just en del av metafysikkritiken hos Nygren för att se om det i den finns observationer som är viktiga och intressanta även om man inte accepterar hela hans resonemang.

Jag kommer huvudsakligen att bygga på Nygrens sista stora bok *Meaning and Method*. Man får där en sammanfattning av vad han skri-

vit tidigare, men också några nyanseringar. Den utgavs 1972, men det framgår av Charles W.

Kegleys bok *The Philosophy and Theology of Anders Nygren* (London & Amsterdam 1970) att boken i stort sett var färdig 1970.² Jag skall använda mig av den svenska upplagan som såvitt jag vet utgörs av Nygrens originalmanuskript (*Mening och metod*, Åbo 1982). Det exemplar jag har innehåller en dedikation från utgivaren, men det framgår ingenstans vem utgivaren är. Jag är ganska säker på att det är Anders Nygrens son Gotthard Nygren, som var professor i Åbo.

En förvånande sak med *Mening och metod* är som flera noterat att Nygren inte går i polemik med sina svenska kritiker. Namn som Hedenius och Wingren förekommer inte. Men det finns ett undantag. I en not tar han upp Jarl Hembergs oerhört kritiska avhandling *Religion och metafysik* (Stockholm 1966) och han ger Hemberg rätt i att metafysikbegreppet använts slarvigt i de svenska debatterna.³ Därför anstränger han sig också att precisera det och urskiljer olika typer av metafysik. Jag skall nu enbart intressera mig för vad han kallar «metafysiken som världsåskådningsfilosofi» eller metafysiken som världsbild.⁴

Nygren har förståelse för att vi behöver en helhetsbild av tillvaron. När vi utformar en sådan säger han är vi beroende av ett visst perspektiv. Vi gör en tolkning av tillvaron där vår subjektiva

² Kegley, a.a., s. 28.

³ *Mening och metod*, s. 48.

⁴ A.a., s. 61 ff.

¹ *Karl Barth som den andre*, Stockholm 1996.

belägenhet påverkar den gestaltning vi finner. Att acceptera en världsbild innefattar därför ett moment av personligt val. Världsbilder är i och med detta inte vetenskapliga teorier i samma mening som specialvetenskapernas resultat, menar han.⁵ — Jag tycker alla det här iakttagelserna är tänkvärda och de ligger nära den teori om grundmönster som jag själv försökt utveckla som grund för en positiv metafysik. Men för Nygren är samma iakttagelser utgångspunkt för en skarp kritik av allt vad metafysik i betydelsen världsåskådningsfilosofi heter.

Grunden för hans kritik är det vetenskapsbegrepp som präglar allt han skriver. Nygren är mån om att försvara vetenskapens auktoritet. Det är en viktig ambition särskilt i vår tid när vi möter en slapp postmodernistisk relativism eller när konfessionalism ständigt hotar att ta vetenskapens plats i religionsstudiet. Att försvara vetenskaplighet är centralt för Nygren, och vi bör följa honom i det avseendet. Men försvaret vrids hos Nygren snabbt till en grund för metafysikkritik och då blir resonemanget mer tveksamt. Hans huvudambition är att formulera ett kritiskt vetenskapskriterium som kan användas för att teoretiskt ogiltigförklara världsbilder. Eftersom världsåskådningsfilosofin inte uppfyller vetenskapernas krav för sanna eller sannolika kunskaper om världen måste den avvisas som teoretisk kunskap, menar han. Problemet då är att Nygrens vetenskapsbegrep är oerhört rigoröst. Det finns en risk att han rensar bort köksväxterna med ogräset. För Nygren är vetenskapen absolut objektiv och vilar på iakttagelser av världen som den verkligen är eller på prövbara logiska resonemang. Vetenskap är med Nygrens formulering «verklighetens objektiva återgivande».⁶ Han vill inte se att också vetenskapen rymmer tolkning och val. Hermeneutik i modern mening är något han betraktar med misstänksamhet. Birger Gerhardsson har diskuterat detta.⁷ Jag tror Nygrens resonemang skulle bli intressantare om han gick

med på att utformandet av en världsbild trots att det inte hör hemma inom en strikt vetenskaplig disciplin kan rymma resonemangsmodeller som inte är främmande för vetenskapen. Men, som vi skall se, är det inte oproblematiskt att modifiera vetenskapsbegreppet.

På grund av det oerhört strikta vetenskapsbegreppet är det svårt att acceptera Nygrens sätt att använda sitt kritiska vetenskapskriterium, men precis som när det gäller hans försvar för vetenskaplighet i allmänhet menar jag att hans grundintention är sund. Det gäller som jag skall återkomma till varningen för att vetenskapen kan missbrukas om man modifierar de strikta kraven. Men det gäller också behovet av ett kritiskt vetenskapskriterium när man bedömer världsbilder.

Det är för det första berättigat att varna för missbruk av *vetenskapliga metoder* vid utformandet av en världsbild, sådant som fragmentarisk eller privat observation, tolkningar som tappat kontakten med empirin, spekulation som blir okontrollerbar. Varningar av det slaget har en särskild aktualitet i vår tid när vi översköjls av metafysiskt mischmasch som antroposofi och scientologi och budskap från rymdvarelser.

Vetenskapskriteriet kan för det andra inte bara inriktas mot metodfrågor utan måste också inbegripa *vetenskapens resultat*. Vetenskapens resultat måste vara en kritisk instans vid bedömningen av världsbilder och det kan ske utan att man därmed som Nygren ogiltigförklarar de drag i världsbilden som går utöver specialvetenskapernas resultat. Jag menar att man kan använda ett innehållsligt vetenskapskriterium enligt Nygrens intentioner utan att som Nygren rasera alla världsbilder. Hur det skall ske ser man om man funderar över de andra kriterier man behöver använda vid prövning av världsbilder. Några sådana behöver inte Nygren eftersom han kan avfärda alla världsbilder med sitt strikta vetenskapskriterium. Men det intressanta är att han faktiskt formulerar två viktiga prövningsmöjligheter fast han inte utnyttjar dem.

Nygren diskuterar naturvetenskapens hypotetisk deduktiva metod med utgångspunkt från Popper som han uppenbarligen läst. På ett klartsynt sätt utvidgar han det hypotetiskt deduktiva arbetssättet också till humanistiska undersök-

⁵ A.a., s. 61 ff.

⁶ *Filosofisk och kristen etik*, Stockholm 1932, s. 117.

⁷ Se bl.a. «Anders Nygren som bibelutläggare» i *Anders Nygren som teolog och filosof*. Religio 36, Lund 1991.

ningar.⁸ Det ligger då nära till hands att också se en världsbild som en hypotes vilken man prövar i sin samlade livserfarenhet. En prövning mot ett mycket större erfarenhetsområde än sinnesdata. Men den tillämpningen gör aldrig Nygren och han antyder inte ens möjligheten.

Det finns en annan prövningsmöjlighet som Nygren också kommer snubblande nära. Han säger att en av filosofins viktigaste uppgifter är att åstadkomma integration mellan människans olika erfarenhetsområden eller meningssammanhang.⁹ Han säger också att metafysiken ofta kommer till korta för att den inte stämmer med vetenskapliga teorier och metoder — inte kan integrera dem.¹⁰ Nästa steg skulle då kunna vara att se integration som ett kriterium med vilket man kan pröva världsbildsteorier. Stämmer de med de vetenskapligt grundade kunskaper vi har? Stämmer de med våra moraliska och religiösa insikter eller med ofrånkomliga antagande i vårt vardagsliv? Men Nygren gör aldrig bruk av sitt integrationskriterium i resonemangen om världsbilder. När han helt riktigt visat att det finns en gräns mellan världsbildfilosofi och naturvetenskaplig teoribildning lämnar han metafysiken.

Som jag ser det blir alltså ett modifierat vetenskapskriterium av Nygrens typ viktigt utan att omöjliggöra världsbilder om man ser det tillsammans med den hypotetiskt deduktiva erfarenhetsprövningen och integrationskriteriet

Man kan undra varför han inte utnyttjar alla sina filosofiska redskap i metafysikanalysen. Kanske beror det på att han är bunden av sin välkända indelning av vårt förhållande till världen i fyra erfarenhetsområden eller meningssammanhang — det teoretiska, det estetiska, det etiska och det religiösa. Men också här finns en öppning hos Nygren. Det kan finnas fler erfarenhetsområden säger han. När han ger exempel blir åtminstone jag besviken. Som ett tänkbart erfarenhetsområde nämner han ekonomin.¹¹ Om han istället sagt världsbildsutformning skulle hela hans teori fått en ny intressant struktur och

han skulle kunna göra alla sina intressanta iakttagelser fruktbara. För min del skulle jag vilja föra arbetet med världsbilder till flera områden.¹² En viktig del faller för mig under ett religiöst erfarenhetsområde. Världsbilden ger ramar för att tolka och förstå den religiösa erfarenheten. Så är det egentligen också hos Nygren. Han påpekar ofta att metafysiken kan bli religion. För honom är detta något negativt. Metafysiken blir omöjlig att rationellt pröva. Blir metafysiken verkligen en religion blir den ju ateoretisk och en innehållsbestämd ateoretisk religiös ståndpunkt kan inte prövas rationellt enligt Nygrens sätt att tänka — ett sätt som jag har svårt att förstå. Kristendomens giltighet blir därför något givet som inte kan diskuteras. Det är en premis i hans tänkande, som jag inte delar och jag är nyfiken på hur ekumenen Nygren skulle reagerat om han fått uppleva religionsdialogens intåg i den ekumeniska rörelsen.

Det resonemang hos Nygren som jag nu uppehållit mig vid kan sägas innebära att världsbildfilosofi för honom aldrig kan bli vetenskapligt acceptabel och måste avvisas som kunskapsväg till verkligheten. Det är en huvudlinje i hans framställning om metafysiken. Jag har hävdad att den innehåller viktiga iakttagelser men att man inte hamnar i hans negativa slutsats om man något modifierar hans vetenskapsbegrepp och ger större spelrum åt hans egna tankar om hypotetisk deduktiv metod och integration. Nygrens uppfattning att erfarenhetsområden inte kan överlappa varandra hindrar honom från att göra det.

Vid sidan av det jag nu tagit upp finns också en annan huvudlinje i Nygrens metafysikkritik. Det råder, menar han, en risk att vetenskapen överskrider sina befogenheter och gör sig själv till metafysik. Resultatet blir scientism. En del av Nygrens metafysikkritik är en varning för scientism. Den är, menar jag, i hög grad befogad i vår tid och Nygren behöver i det avseendet många efterföljare. Även den som i motsats till Nygren är positiv till metafysiken måste just av

⁸ *Mening och metod* s. 147.

⁹ A.a., s. 23.

¹⁰ T.ex. a.a., s. 55 f.

¹¹ A.a., s. 336.

¹² Dick Haglund har i en klagörande uppsats om Nygrens religionsfilosofi diskuterat det problematiska i Nygrens sätt att skilja mellan erfarenhetsområdena. Se Dick Haglund, «Anders Nygren som religionsfilosof» i *Anders Nygren som teolog och filosof*, spec. s. 71 ff.

de skäl som Nygren utvecklat, och som jag började med att referera, se att det finns en viktig gränslinje mellan naturvetenskapliga teorier och världsbilder.

Ett område där vetenskapen just nu på ett förrädiskt och svårgenomskådat sätt håller på att överskrida sina gränser är den hjärnfysiologiska och informationsteoretiska forskningen om medvetandet. Vi har fått nya och delvis revolutionerande insikter om hur våra mentala reaktioner är lokaliserade i hjärnan och om de kemiska processer i nerver och hjärna som är medvetandets materiella sida. De nya kunskaperna har lett allt fler forskare och filosofer till en materialistisk metafysik — allt som finns i tillvaron är materiella processer och vårt medvetande är en av materiens många krumbukter. Det här är ett typexempel på ett sådant resonemang som enligt Nygren är ett missbruk av vetenskapen. Forskarna förvandlar ett vetenskapligt resultat till en metafysisk teori utan att notera övergången eller de speciella problem som metafysiken medför. Jag har i annat sammanhang försökt visa var det vetenskapliga felet i den nya materialismen ligger och jag har då känt Nygrens stöd i ryggen.¹³

För mig är en materialistisk metafysik ett hot mot en kristen lära. Den strider mot centrala kristna trossatser. Men frågan är om materialismen kan strida mot kristen tro enligt Nygren. Kristendomen tillhör ju ett annat meningssammanhang och innehåller som ateoretisk inga metafysiska påståenden överhuvudtaget. Materialismen blir för honom religiöst likgiltig och ett filosofiskt kategorimisstag. Man kan jämföra hans inställning till Bultmanns teologi. Den är för honom ointressant eftersom han menar att det inte finns någon mytologi i Nya testamentet och därför inget behov av avmytologisering. Nygrens teori om den ateoretiska religionen har blivit mycket kritiserad och förlöjligad men under senare år också rehabiliterad sedan han själv förklarat den genom en parallellisering med den senare Wittgensteins meningsteori. Det är inte svårt att hålla med Nygren om att språket får en speciell mening när det används i ett reli-

giöst sammanhang. Också världsbildsutsagor förändras när de ingår i t.ex. ett liturgiskt språk. Men det behöver inte betyda att de förlorar sitt teoretiska innehåll. Som inledning till söndagsgudstjänsten i Svenska kyrkan kan prästen säga så här: *Den Gud, som har skapat världen och allt den rymmer, han som är Herre över himmel och jord, bor inte i tempel som är byggda av människohand. Men här är han — inte långt borta från någon enda av oss.* Som jag ser det säger prästen här något som strider mot en materialistisk metafysik även om det inte är inledningsordens huvudsakliga funktion och religiösa mening. Faktiskt finns det stöd för ett sådant sätt att tänka hos Nygren — alltså att det finns ett teoretiskt innehåll i det religiösa språket som skjuts i bakgrunden av den religiösa meningen. I *Filosofi och motiforskning* säger han att en religiös utsaga som tillhörande ett ateoretiskt meningssammanhang innehåller något *utöver* en metafysisk. Jag citerar en nyckelmening: Inom det teoretiska meningssammanhanget har man blott «att göra med konstaterandet av faktiska förhållanden, inom de ateoretiska meningssammanhangen däremot *tillika* (min kursivering.) med ett ställningstagande».¹⁴ Den naturliga tolkningen är att religiösa utsagor kan ha en teoretisk världsbilds mening samtidigt som de utöver detta får sin speciella funktion och sitt berättigande genom att ingå i ett religiöst meningssammanhang. Men den tankelinjen fullföljer inte Nygren eftersom den absoluta gränstragningen mellan meningssammanhangen är så viktig för honom. När metafysiken blir religion är det något galet och ännu värre när religionen blir metafysik. Med sin Wittgensteinianska anknytning kunde Nygren lätt ha öppnat gränserna mellan meningssammanhangen genom att säga att t.ex. en materialistisk metafysik introducerar en grammatisk regel som får det religiösa språket att förlora sin funktion inom religionens livsform. I den meningen kan både vetenskapliga och metafysiska teorier strida mot eller stödjä religionen. Även med Nygrens filosofiska grundposition blir det ofrånkomligt för teologer att positivt intressera sig för metafysik.

¹³ Se t.ex. *Biology and Religion as Interpreting Patterns of Human Life*, Oxford 1999, och mitt bidrag till festskriften för Hans-Olof Kvist i Åbo (Utkommer i höst).

¹⁴ A.a., s. 44.

Som metafysikkritiker var Nygren inte ensam och han uppehåller sig en hel del vid andra filosofers metafysikkritik. Anknytningen till Hägerström är t.ex välkänd. Det är egentligen lite märkligt att Hägerström tycks ha blivit bättre förstådd i Lund än i Uppsala. Jag skall nu inte gå in på Hägerströmreceptionen utan uppmärksamma ett annat drag i Nygrens genomgång av den anti-metafysiska filosofin — ett drag som jag menar har stort aktuellt intresse. Nygren noterar att mycket modern metafysikkritik själv är baserad på en metafysisk uppfattning — en världsbild.

Hans exempel är empirismen. Empirismens grundidé är att vi människor har en enda tillgång till en av oss oberoende verklighet och den tillgången är genom våra sinnesintryck. Detta är ett långtgående antagande som tveklöst uttrycker en världsbild. Det kan inte bli föremål för någon vanlig vetenskaplig prövning. Empirismens vetenskapliga metafysikkritik står på en annan grund än vetenskapen. Detta ser Nygren klart och hade han mer precist och långtgående fört in sin iakttagelse i den aktuella religionsdebatten hade det varit oerhört betydelsefullt. Han hade kunnat visa att den empiristiska religionskritikens försök att komma åt religionens teoretiska kärna enbart med det vetenskapliga förnuftsverktyg är ohållbart. Att han inte gjorde det beror kanske igen på det schematiska i teorin om ateoretisk religion. Religionens teoretiska sida är ju

ointressant för honom även om han ibland tycks erkänna den. Empirismens religionskritik behövde enligt Nygrens synsätt inte bemötas från religiös synpunkt eftersom den riktade sig mot metafysiken i religiösa läror och denna aspekt av lärorna tillhör egentligen inte det religiösa i religionen. Som kristen behöver man ingen metafysik.

Den sista meningen uttrycker det som jag i inledningen till den här föreläsningen deklarerade att jag inte själv kan acceptera hos Nygren. Men under hela min tid som teolog har jag förhållit mig till Nygren och stimulerats av kontakten med hans tänkande. Det är fortfarande min uppfattning att han som filosof och teolog var överlägsen både sina kritiker och anhängare — också i de omdiskuterade resonemang som leder till kritik av all metafysik. Jag skulle som avslutning på mitt föredrag kanske kunna hålla med min kristendomslärare i vad han sade om Nygren och teologiska fakulteten, men det gör jag inte, för jag tror att också han hade fel. Att Nygren blev biskop innebar nämligen inte att han lämnade den teologiska fakulteten. Han tillhör fortfarande dem som ger fakulteten en identitet, och jag gläder mig åt att fakulteten har möjlighet att utdela ett Nygrenpris. Därmed hoppas jag alla förstår att jag själv är oerhört glad och hedrad över att ha fått motta det.

Summary

This essay is based on a lecture given at the delivery of the Anders Nygren Prize in Lund on 27 September 2001. It deals with Nygren's well-known criticism of metaphysics, especially his refusal to see world-views as theoretically meaningful and religiously relevant theories. It is argued that Nygren formulates many interesting arguments which could have been used as a defence of a reasonable world view. He recognises a hypothetic-deductive way of reasoning that could be applied to world-views and he comes close to a fruitful criterion of integration. However, his very strict view of science and his sharp dividing-lines between the different contexts of meaning hinders him from using his interesting observations and arguments as a path to a more positive philosophy of metaphysics. The author does not agree with Nygren's total refusal of metaphysics but he also argues that many parts of his criticism are relevant in the present day discussions on scientism and on religious language.

